

А. Р. Найманбай,

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доценті, филология ғылымдарының кандидаты

Ж. ӘЛМАШҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДЕГІШ-БЕЙНЕЛЕГІШ ҚҰРАЛДАРДЫҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Көркем шығарма – эстетикалық категория. Ол ең алдымен оқырман сезіміне, оның ой-санасына әсер етуі тиіс. Көркем әдебиет тілі – әдеби тілдің негізгі көрсеткіші. Шығарма тілінде көріктеуіш тілдік құралдардың көп кездесуі, алдымен, жазушы тілінің шеберлігін, орынды сөз оралымдарының ұтымды, қисынды жұмсалымын көрсетсе, екіншіден, сол үйлесімді сөйлем үлгілері мейлінше мол бағытта лингвистикалық талдау жүргізуді қажет ететіндігін байқатады.

Суреткердің шеберлігі – ең алдымен өмірді бақылау мен ұғу ерекшелігімен сипатталады. Жазушы стилі – өзіндік сөз мәнері мен суреткердің өзіне ғана тән қалам ізі. Жазушының стилін анықтау дегеніміз – оның басты шеберлік қасиеттерін тап басып, тілдік қыр-сырын ашу болып табылады. Сондықтан көркем шығарманы жасаушы қаламгер табиғаты стиль, шеберлік арқылы танылатыны белгілі жағдай болып анықталады.

Тіл ғылымында көркем шығарма тілінің стильдік қажеттілігі туралы мынадай пікір бар: «Көркем тексті өнер туындысы ретінде зерттегенде таза лингвистикалық әдіс-тәсілдермен шектеліп қалу жеткіліксіз. Себебі, көркем туынды, даралық көркем стиль жазушы шығармаларының көркем құрылысы ғана емес, әр жазушының шығармаларына тән мазмұн мен түр ерекшеліктері. Көркем әдебиет стилистикасында шығарманың тілін оның идеялық мазмұнынан бөліп алып қарауға болмайды. Бұдан талдаудың лингвистикалық принциптері мен әдіс-тәсілдерін әдебиеттану тұрғысынан талдаумен ұштастыру қажеттілігі туады» [1, 17].

Жазушы-драматург Ж. Әлмашұлы өз шығармаларында кейіпкерлердің сан түрлі бейнесін жасайды және олар бір-біріне ұқсамайтын қайталанбас тұлғасымен, мінез-құлық, таным-түсінігімен ерекшеленеді. Қаламгер туындыларында кейіпкер бейнесін сомдауда көптеген жалпыхалықтық мәдениет құндылықтарына енетін этнографизмдер мен эмоционалды-әсерлегіш сөздерді кездестіреміз. Оның бір көрінісін – біз жазушының 2007 жылы «Арыс» баспасынан шыққан, оқиғасы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс пен 1937-38 жылдардағы саяси қуғын-сүргін кезеңдерін, оның тарихи себептерін

суреттеруге арналған «Күлкі мен көз жасы» романынан байқай аламыз.

Тіл мәдениетінің ерекшеліктері туралы көрнекті ғалым М. Балақаев: «Жеке жазушының тіл өрнегінің толып жатқан бояу-бедері, өзіндік өсу, жетілу жолдары болады. Көркем әдебиет тілінің нәзіктігі көп жағдайда жазушының белгілі бір сөздерді «мағыналық топқа иіру» яғни сөздерді өзара мағыналық байланысқа түсіру шеберлігімен байланысты», – деп жазса [2, 87], көркем әдебиет тілі жөнінде профессор Б. Сағындықұлы: «Көркем әдебиет тілі – жазушының тілі, әр шығармасына тән мазмұн мен түр ерекшелігі. Бұл орайда жазушының құралы – тіл, әлемді таң қалдырған көркем туындылардың бәрі де тілдің сиқырлы күші арқылы дүниеге келген. Мұндай қатарда жеке сөз, өзінің орнымен сәтін тапқан шақта, жаңаша жанданып кетеді. Сондай шағына жетіп, жанданған сөздің дәмі, легі бөлініп, тың тірлік етіп, бал-бал жанып тұрады. Ол көп қолданған сөз емес, қызықты, ыстық лепті сөз болады» [3, 330], – деген ойлар айтады.

Әр кейіпкердің қоғамда алатын орнына, ой-өрісіне, білім-дәрежесіне, рухани өсуіне, өмірге көзқарасына, әлеуметтік тегіне, дүниетанымына байланысты сөйлету – персонаж бейнесін аша түсетін тілдік-стильдік амалдың бірі болып есептеледі. Автор «Күлкі мен көз жасы» романында әр кейіпкерге өз дәрежесіне сай ат қойып, жер-су атауларын да ұтымды суреттейді: *Бүкір-Шүкір, Шуылдақ Шәріп, Сәнімай, Ақ Сырға, Ақ Тиін, Сырғалым, Айналма т.б.*

Қазақ мәдениеті тарихында – фразеологиялық тіркестер мақал-мәтелдермен қатарласа өмір сүреді. Мақал-мәтелдер көркем сөз қорының мәйегі болып саналады. Біздің ойымызша, мақал-мәтелдер жай сөйлем түріндегі тұрақты сөз тіркестеріне жатады. Өйткені олар тұрақталған, мазмұны біртұтастыққа ие болған сөздер. Осы біртұтастық мағына мен мазмұнға байланысты. Мағына мен мазмұн тұтастығы таным мен түсініктен туындаған ой-пікірдің сан алуан обарзбен астарласуы, тілдің даму үдерісінде тұрақты сөз тіркестерінің санамызда орнығуы негізінде қалыптасқан логикалық тұжырымның жиынтығы болып келеді. Қаламгер өз шығармасында халық тағылымындағы бабалар сөзі мен сөз тіркестеріне көбірек көңіл бөліп, кейіп-

кер бейнесі арқылы сомдап көрсетеді: *«Байлық бір-ақ жұттық»*. Бұл – Мелде баба сөзі. *«Байлыққа көп бейілдене берме, пейілің бұзылады»*. Бұл да Мелде бабадан қалған өсиет (9-б.). *«Бөлінгенді бөрі жер»* деуші еді ілгерідегілер. *«Алыс ағайыннан жақын көрші артық»* деген мәтел тағы бар. *«Бірлік түбі – береке»* дейтін көзі қарақты кісілер (113-б.). *Жоқтың бір жыртығы жамалар еді*. Бейшараның бүйірі шығар еді (119-б.). Бәйгенің аты – бәйге. *«Ат шаппайды, бап шабады»* (121-б.).

Көркем өнер туралы ғылым әрқашан қоғам талабына сай белгілі бір зерттеу нысанына қарай өріс алып отырады. Мәдени, рухани өмірімізде дер кезінде үн қосып отыратын әдеби тілдің маңызы мен мәні зор. Тіл мен сөз, ой парқы туралы айтқан сөз кестелерінде бір ғана «сөз» ұғымы бірнеше анықтауыштық тіркестермен қолданылу аясында қарай түрлі рең береді.

Жазушы кейіпкерлердің ой-толғанысы мен іс-әрекеттерін суреттеуде халықтық үлгідегі канатты сөздерді де молынан пайдаланады: *«Кедей бай болсам дейді, бай құдай болсам дейді»* дегендей әр көңілге бір арман (140-б.). Атам қазақ қалай тауып айтқан: *«Атың жаман болса, сатып құтыласың, қатының жаман болса, өліп құтыласың»* демеуші ме еді (179-б.). *«Көрінген таудың алыстығы жоқ, байеке! Әні-міні дегенше олар зіңгіттей-зіңгіттей жігіт болыпшыға келеді. Сонда көрерсіз»* (199-б.). *«Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас»* деуші еді (311-б.). Әлгінде келіннің айтуымен қызметшілердің ең әуелі бай алдына қасиеттеп нан әкелуі – ішін жылытып сала бергені (16-б.). Жаманымды жасырып, жақсымды асқақтатқан ешкім де емес, осы отырған өнегелі топ. Оны неге ұмытайын. Оны неге жоқ дейін! (22-б.). Әшейінде ғой, «балам, ескіге байланып қалма, есті ұл ескіге емес, ертеңгіге ұмтылар болар» деп отыратын (344-б.).

Қаламгер туындыларында теңеу, меңзеу, эпитет сынды көріктеу құралдары көптеп кездеседі де, авторлық баяндаудағы ойларды нақтылай түседі: *Осының, осы жас періштенің бойынан өзіне, өз бойына өзгеше бір қуат ала түскендей. Әлде қылығы, әлде құлын мүсіні, әлде жібектей есер жылы лебі... біле алмапты* (11-б.). *Өмір бойын сыр бермейтін кәрі емендей мығым, сөзге сараң, мінезге мәрт, арғы-бергіні ақыл тезіне салып отыратын ел анасы – Сәнімайға өкпесі де сол* (12-б.). *Нариша ширақ еді. Онсыз да ұдай берген қуат бар, білек күші қарулы, желке тұсы жұмыр* (14-б.). *Бар кінәні Палманбетке аударып салып, өзі сүттен ақ, судан таза бола қалмақшы* (112-б.). Әйелдің

махаббаты көлдегі аққу іспетті. Оны әдемі, жылы, әсерлі сөзбен ғана ұстай аласың. Өйтіп аялай алмасаң, ұшады да кетеді. Басқа жаққа... (525-б.). Көкірегіне жел біте бастағаны ма бұл байдың?... (70-б.).

Тіл – қоғамның рухани және мәдени өмірінің өзіндік ерекшеліктерінің жиынтығы саналатын, мәдениетпен қатар тұратын маңызды көрсеткіш. Онда халықтың өмір салты мен өмірінің тарихи кезеңдері көрініс табатын тілдік бейнесі сомдалады. Шығарма тіліндегі тұрақты тіркестерге назар аударсақ: *қолтығына су бүрку, әліптің артын бағу, қатқан тоңдай жібімеу т.б. Мәселен, Қосай байдың қолтығына су бүркушілер де аз болған жоқ (38-б.). «Әліптің артын бағып, әңгіменің аяғын тыңдамай жатып, лақ еткізе салғаным қалай?! Әй, осы ұшқалақтығым-ақ...» (39-б.). Арада біршама уақыт сырғып өтсе де, Жасыбай мен бадырақ Бейсеннің арасы қысқы қатқан тоңдай жібімей жатып алды (342-б.).*

Көркем сөз – халықтың рухани азығы. Қандай халық болмасын оның ұлттық тілі сонау рулық, тайпалық, халықтық сатысынан бастау алып, сол дәуірдегі мәдениетпен бірге өмір сүріп, әр дәуірдің мәдениетін жалғастырып, қазірге дейін жетуіне арқау болған. Романдағы авторлық кейіптеудегі кейіпкерлердің әлеуметтік жағдайлары да назардан тыс қалмаған: *Тақыр бүгін жәй Тақыр емес, бай Тақыр. Дүниені дүниеқоңыз мінезімен, сараңдығымен жинаған, өзер деп енді ғана бай қатарына ілініп жүрген кешегі жоқ-жітік (24-б.). Желкелеп жатсаң да, жетекке жүргісі келмейтін жетесіздер айналада толып жүр. Оның қайсыбірімен мәміле жасай алмақпыз (41-б.). Онсыз да сүрініп кетсек, сыртымыздан күліп, жығылып қалсақ, жыртыла мазақ етер жәдігәй жандар жетерлік. Соларға жем болайық дегендерің бе?... (42-б.).*

Пәлсафалық ізденістер мен тілдік деректер бойынша табиғат пен адамның үндесуі, адам мінезінің негізгі тетіктерін табиғи құбылыстарға теңеу, салыстыру үдерісі әрқашан шынайылық кейіптеулерді көрсетіп келеді. Жазушы-суреткер Ж. Әлмашұлы да өз шығармасында кейбір бейнелік көріністерді мынадай көріктеулер арқылы сипаттайды: *Үш күн, үш түн бойы долдана соққан долы боран бүгін таң алдында ғана бір сәтке ғана тынышталып, ішін тарқан (361-б.). «Дүние сусылдақ құм секілді...» (400-б.). Әттең... мына сумақай жел болмаса, аязы кәдімгідей аяз ғой, – деді Қалданға (363-б.). Бай осыны айтып бола бергенше-ақ, боз үйдің есігі айқара ашылып, ішке ұзын бойлы еңгезердей сары кісі кіріп келе жатты (57-б.). Мен оның жан сұлулығына шомылушы ем. Күміс күлкісіне*

көмілуші ем (429-б.). «Тек жүрген тоқ жүреді» деп шеттей береді. «Үндемей жүрген үйдей бәледен құтылады» деп ойлайды (503-б.).

Көрікті ойдың келісті суретін салуға жұмсалатын амал-әрекеттің әр түрлі бояуы, көркемдік кескіні, эстетикалық әсері болады. Қандай да болмасын қатынас-хабарлар мәтін арқылы жүзеге асады. Сөйлеудің мазмұны, қатынас жасау жағдайлары, оның бағыт-өрістері әр түрлі болатындықтан, мәтін құрамындағы тілдік тұлғалардың тіркесу, байланысу сипаттары да түрліше. Алайда ол айырмашылықтар жалпыланған, біртектес сипатқа ие болады. Көркем әдебиет тілінің өздеріне тән сипаты, табиғаты, ерекше белгісі бар. Ол – көркем дүние тілінің коммуникативтік қызметімен қатар, эстетикалық қызметті де қоса атқаруында. Шебер жазушы кейіпкер тілін әрлеп, оның сөз қолданысына поэтикалық өң береді. Әрбір қаламгер иесі кейіпкер тіліне алуан түрлі сөз оралымдарын салып, стильдік мақсатты көздейді.

Тіл – қоғамның рухани және мәдени өмірінің өзіндік ерекшеліктерінің жиынтығы саналатын мәдениетпен қатар тұратын маңызды көрсеткіш. Онда халықтың өмір салты мен өмірінің тарихи кезеңдері көрініс табатын тілдік

бейнесі сомдалады. Дүниенің тілдік бейнесінде ғалам, әлем, күллі дүние, оның заңдылықтары туралы барлық білім жинақталады. Ол ақпаратта тілдік және этномәдени қауымдастықтың әр мүшесін ортақ мүддеге сай тірлік кешіп, өмір сүруге үйрететін озық үлгідегі «адам және оның ортасына», «адам және ақиқат шындыққа», «жеке адам және оның рухани болмыс бітіміне» қатысты лингводидактикалық мазмұн, тағылымдық-тәлімдік сарын болады.

Жазушы-драматург Ж. Әлмашұлы шығармаларында синтаксистік құрылымдарға өзгеше стильдік реңк жүктелген. Мұнда сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдердің алған орны, атқарған қызметтері өзгешеленіп тұрады. Бастысы, бұл сөйлемдердің кейіпкер бейнесін даралаудағы қызметтері олардың қарым-қатынасын реттеуінде шебер қиюласып, тілдік бірліктер жүйесі тұтастай стильдік қызмет атқаруға жинақталған.

1. Көркем тексті өнер туындысы ретінде зерттеудің өзекті мәселелері. – Алматы, 1993.

2. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. – Алматы: Қазақстан, 1965. – 187 б.

3. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.

4. Ж. Әлмашұлы. Күлкі мен көз жасы. Роман. – Алматы: Арыс, 2007. – 568 б.

* * *

В статье рассматриваются стилистические особенностей и область применения культура речи в произведениях писателя Ж. Алмашулы.

Г. Ж. Өтемісова,

Халықаралық Бизнес Академиясының доценті, филология ғылымдарының кандидаты

АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ТІЛІНДЕГІ КӨНЕРГЕН АТАЛЫМДАРДЫҢ СИНОНИМДІК ТӘСІЛДЕР АРҚЫЛЫ ЖАСАЛУЫ (Ерімбет пен Нұртуған шығармалары бойынша)

Синонимдер тілдің кемеліне келіп, қаншалықты жетілгендігін, оның образдылығы мен дамығандығын көрсететін көрсеткіш деп есептеледі. Адамның ойлаған ойын, көңіл-күйі мен көзқарасын нақты әрі көркем түрде жеткізу үшін синонимдер айрықша қызмет атқарады. Ақындар шығармаларының тілінде ерекше көзге түсетін құбылыс – көнерген аталымдарға негізделген синонимдердің молынан қолданылуы.

«Сөз мағынасында әр тілдің өзіндік ерекшелігі мен өзіндік бояуы, ұлттық сипаты болады. Сөздің мағыналық жағынан дамуына сыртқы себептер де, ішкі себептер де ықпал етеді. Әсі-

ресе сөз мағынасына ішкі себептерден гөрі сыртқы себептер көбірек әсер ететіндігі байқалады. Сөз мағынасының ішкі (лингвистикалық) өзгерістерінің бір себебі, жаңа сөз немесе жаңа мағына сөздік құрамға келіп қосылғанда, бұрыннан тілде бар сөздердің мағыналарымен өзара қарым-қатынасқа түсіп, солармен синонимдік байланыста жұмсалады» [1, 85 б.].

Ақын-жыраулар шығармаларындағы көнерген аталымдардың мағынасы мен қызметі жағынан сараланбай жұмсалғандығы байқалады. Мысалы, экономикалық және әлеуметтік тәуелді топтарды білдіретін аталымдар – *кедей, жарлы,*